

РЕЦЕНЗИЯ

от

Проф. д-р Лидия Димитрова Денкова

Департамент *Философия и социология*, Нов български университет,
професионално направление 2.3 Философия (История на философията)

за

присъждане на научната степен *доктор на науките* в професионалното
направление 2.3 Философия (Етика – История на етиката) с кандидат

доц. д-р Димка Гичева-Гочева

Предоставеният от доц. Димка Гичева-Гочева дисертационен труд “Към понятията *справедливо* и *справедливост* в практическата философия на Аристотел” отговаря на всички формални и съдържателни изисквания за участие в конкурс за придобиване на научната степен *доктор на науките*. Дисертацията се състои от 338 страници с добавена библиография от 445 заглавия на седем езика и 20 интернет източника, които изреждат: изданията на Аристотел в оригинал и най-често използваните преводи на други езици; преводите на Аристотел на български; друга цитирана и използвана литература с подредба по азбучен ред. Авторефератът в обем от 80 с. допълва авторските публикации на частите на изследването – 12, и докладите по темите, обсъждани в дисертацията, и изнасяни от доц. Димка Гочева на различни научни форуми в периода от 2007 до 2019 г. Авторефератът отразява вярно най-същественото от дисертацията, чиято структура е образувана от Въведение, Първа глава с три части, 18 подчасти; Втора глава с три части, 15 подчасти; Трета глава с три части, 13 подчасти, в които изпъква преводът на Пета книга на *Никомахова етика* (с. 242-283) и коментар към превода. Заключение (с. 293-312), поне у мен, създава впечатлението за “мини” дисертация, доколкото извежда категорично и сбито на преден план най-съществените тези на Аристотел (около *phrónēsis*), “осъществяват актуализации на Аристотеловата практическа философия във философията на Новото време и в съвременното мислене” (с.307), завършвайки с отговора, даден от Аристотел на един от най-значимите и днес въпроси: “Защо човекът трябва да бъде добродетелен и справедлив?”

Изследването, както отбелязва авторката в Заключение (с. 293, 299), е плод на 15-годишен сериозен академичен интерес и успява да постигне “интердисциплинарно проследяване на историята на съзряването на няколко идеи, кулминиращо в неговата (на Аристотел) практическа философия”. Действително, трудът притежава редица достойнства, част от които са формулирани ясно в 6-те приноса, отбелязани в Автореферата (с.76): 1/ демонстрира неразривната свързаност на хуманитарните знания за античността и анализира раждането и съзряването на идеите за справедливо и справедливост при Херодот, Тукидид, Софокъл и Платон; 2/ доказва убедително как Аристотел преосмисля и понятизира наследените от четирмата предшественици идеи чрез модалната триада *dunamis-energeia-entelecheia*, в които две от понятията са собствени езикови и мисловни нововъведения на Аристотел; 3/ демонстрира иманентната свързаност на етическите, политическите и конституционно-историческите схващания на Аристотел, формиращи неговата практическа философия; 4/ обосновава основополагащата функция на антропологията за практическата философия, като изтъква неопровержимата значимост на концепцията за душата като ентелехия на тялото и за безсмъртието, но и безличността на нуса; 5/ продуктивно използва метода на картографирането в две от частите на дисертацията – за маркиране и анализ на антилогиите в *История на Пелопонеската война* и за открояване на местата в *Държавата* на Платон, където справедливото и справедливостта са онтологически и модално одмислени; 6/ предлага превод на Пета книга на *Никомахова етика* с паралелен гръцки текст и стриктно придържане към терминологичното и понятийно прецизиране на ейдосите на справедливото и справедливостта.

Първият принос е видим с това, че изследването обогатява свързани и все пак относително самостоятелни дисциплинни области, като история на философията, история на етиката и правото, историческа и културна антропология, история на политическите учения, класическа филология, философия на езика. Доколкото обаче централна тема са две *понятия*, анализирани херменевтично в развитие от античността до съвременни теории за справедливостта, бих предположила, че изследването надхвърля търсената и постигната кохерентност на интердисциплинарния подход, и въпреки че авторката не го заявява изрично, може да се отнесе към хоризонта на по-общата сфера, известна като История на идеите или *Begriff Geschichte*. Друго качество на труда, според мен, е раздвиженият език,

своеобразната наративност, демонстрирана от авторката, която показва доверие към жизнелюбивата философия на Аристотел, овладяни литературни похвати и дори вкус към всекидневната реч, когато тази реч освежава предполагаемо сухия академичен обект: работата се чете увлекателно, а това не се среща често. Необходимо е стилът – с някои уговорки за местата, където прозвучава повече лично-емоционално – да се запази, особено ако дисертационният труд бъде отпечатан като книга, която по този начин гарантирано ще достигне до по-широка публика. Следващо качество е увереността, с която авторката, притежаваща богата ерудиция и познания върху обилната научна литература по въпроса, откроява своята оригинална интерпретация в сравнение с изложените мнения и становища. Всъщност, последователно извежданата на преден план и аргументирана *оригиналност* е необходимото и до голяма степен достатъчно условие за положителното оценяване на труда като цяло. Като цяло достойнство на труда е най-вече нагласата на авторката към *актуалността* на Аристотеловото наследство, което се доказва още с избора на темата на дисертацията и специалното внимание към Пета книга на *Никомаховата етика*: съвременните референтни изследвания специално потвърждават, че многообразните значения на Аристотеловите понятия *dikaion* и *dikaiosunē* в Пета книга са в основата на нашите модерни разбирания на справедливостта и затова е “важно да се разбере точното им значение”. Дисертационният труд на Димка Гочева определено допринася за задълбочаването в тази обща задача на съвременната философия.

Накратко и в последователност по глави смятам, че трябва да бъдат изтъкнати като ценни изследователски нагласи и постигнати резултати следните положения: различният замисъл на изследването, основан на три тематизации: ретроспективна; преосмисляне от страна на Аристотел на усвоеното от предишните автори чрез оригинални понятия (снемане на философстването на Херодот, Тукидид, Софокъл и Платон за справедливото и справедливостта в Никомахова етика, Политика и Атинската държавна уредба); третата тематизация, която тънко различава субективната и общата страна в понятията справедливо и справедливост, правейки възможно проследяването им и в етиката, и в политическата философия. Особено важно е въвеждането на ракурса *антропология* и изобщо цялата част 2 на трета глава, защото така се проследява действителното начало в етиката на Аристотел и темата може да се свърже с “естественото право”, “мярката на природата”, както я нарича Цицерон. Аристотеловата справедливост не се извежда пряко от Благото, както у Платон, въпреки че остава в определена, пропорционална връзка с него, но винаги е *присъща* на човешката природа – със или извън божествено постановеното отвън (*themis*), със или извън моделите на митовете, със или извън историческите разкази, със или извън различните видове нормативизации, потвърждавайки схващането, че човекът е мяра на всички неща. Това, понякога едностранчиво тълкувано като релативизъм твърдение на софистите (а преди това откриваемо при Тукидид) Димка Гочева схваща като хуманизъм: според нея то “трябва да се разбира като интерес към човешкостта и човешката природа изобщо” (с.80). По същия начин разбира хуманизма Морис Мерло-Понти в една своя известна студия върху Макиавели. По-нататък ценно, според мен, по отношение на наблюденията върху Софокъл и Антигона е отнасянето на трагедията, както и на *Историята* на Херодот към “общите светогледи” (с.94-97), “световижданията” – с хубавия израз на авторката, защото това веднага насочва към ейдосите и модалностите на философското мислене (остава само авторката малко повече да поясни термина “*съвършена* атическа трагедия”). Специфичен подход е избран в посочването на местата у Платон, отнасящи се до справедливостта, и със заостреното внимание към драматургията, към литературната форма на диалога (с.120), което още веднъж доказва способността на Димка Гочева да избира и защитава различна – спрямо повечето изследвания – гледна точка (с.131-132). Несъмнен философски интерес представляват страниците, посветени на въпроса: “Къде да търсим политическото мислене на Аристотел”, който се развива от *Политика* и *Атинската държавна уредба* до самата *Никомахова етика*, като последната обичайно отсъства от повечето истории на политическото мислене. Специален интерес предизвиква и анализът на мисленето за демокрацията при Платон и Аристотел, съдържащ немалко препратки към съвременното. За мен особена философска дълбочина постигат разсъжденията в първата част на Коментара към превода (с.284-286), отнесени към историческото тълкуване – и съдба – на фундаменталните понятия за потенциалност и актуалност, възможност и одействителностяване (*dunamis – energeia*), защото смятам, че точно в двата крайно противоположни подхода на Платон и Аристотел се съдържат основите на всяка философска онтология.

Следните *бележки* се отнасят до дискуссионни, по мое мнение, места или места, нуждаещи се от допълнителен оглед и уточнения: 1/ Добре е в изброяването и коментарирането на преводите на Аристотел на български да се добави преводът на д-р Владимир Маринов (първите пет книги на *Никомахова етика*, поместени във

Форума на проф. Богдан Богданов, сайт на НБУ), още повече, че съпоставянето на понятията от Пета книга (напр. “аналогично съотнасяне” спрямо “математическа пропорция”, “съразмерно” спрямо “равно”, “равното по заслуги” спрямо “преценката за ценността”, “съвършена добродетел, но не в абсолютен смисъл” спрямо “...не изобщо” и др.) има пряко значение за разбирането на радикално новата Аристотелова теза за справедливостта като премерване, усредняваща мярка; 2/ Откритото влияние на Аристотел върху Лайбниц с “живата монада” (с. 237) следва да се уточни, още повече, че самият Лайбниц в *Discours de métaphysique*, XX, посочва за свой извор Платон. Вероятно ехото на така добре подчертания от авторката витализъм на Аристотел може да се потърси и при Бергсон, като се запази ценното наблюдение за съживеното от Лайбниц разбиране на *entelecheia*.

Следните *предложения* отговарят единствено на Аристотеловото разбиране за справедливостта като индивидуално предразположение, което е толкова повзавършено (*teleia* – *Никомахова етика*, 1129b), колкото повече служи не само в отношението към себе си, но и в отношението към другия (*pròs hétéron*), едно “взаимосъотносимо” добро. Следователно посоченото тук се отнася до възможно бъдещо *разширение* на темата, което, пак в духа на Аристотел, авторката би могла да избере и да вземе своите решения-действия. Защото, ако цел на теоретичната философия са заключенията (изводите) с максимално общ характер, за практическата философия роля на изводи играят самите решения, водени от разума, но и от предпочитания с индивидуален и ситуативен характер. И така: 1/ Би било добре да се разгледа също специфично Аристотеловото понятие *epieikeia* (основно в *Реторика*, 14, 1137b), подобащото, отговарящото, съответно справедливото в даден случай и за даден човек, което Pierre Judet de la Combe и Barbara Cassin определят като “мекото правило” за “поправящата” справедливост, когато прекалено безличният закон изисква намесата на самия съдия или обвинител – така Аристотел ни завещава също гъвкавото “съобразяване” (облекчаващите обстоятелства като допълнително въвеждана справедливост) и разбирането, че за разлика от закона справедливостта не е свързана с принудата; “на един по-добър човек е присъщо да бъде справедлив без принуда”: етиката на справедливото се отдалечава от политическото и я прави да изглежда като самостоятелна - присъща, добродетел на свободния “по дух”. 2/ По тематиката на частта “Антропологията като корелат на етиката” (да повторя, много добре разработена), вероятно едно тръгване от мястото в Девета книга на *Държавата* (588c-d) за “Показната справедливост” и словесния образ на душата с дивите и питомните зверове би обогатило разбирането за прехода от Платон към Аристотел по отношение на “човешкото”, човешката природа; 3/ В раздела, посветен на досократическото онтологизиране на Дике, би могъл да присъства Хераклит, още повече, че Димка Гочева прекрасно познава Хераклитовото философстване; 4/ Темата за справедливото и справедливостта у Аристотел освен това би се обогатила с друг акцент върху приятелството (*philia*), за което в Книга VIII на *Никомахова етика* Аристотел твърди, че стои “по-високо” от справедливостта, понеже несправедливостите към близките са по-големи от несправедливостите спрямо съгражданите.

Накрая, отбелязвам въпрос: Как в така очертаната сфера на съвременното мислене – в лицето на споменаваните в дисертацията Хайдегер, Гадамер, Хана Арендт, Аласдър Макинтайър и други – доц. Гочева вижда общите черти и най-вече задачите на “неоаристотелизма” днес, ако е вярно твърдението от публикувания в началото на века сборник *Quelle philosophie pour le XXIe siècle?*, че това ще е *Органонът* на новия век - в смисъл, че е време логически-категориално да преосмислим “как за битието се говори в множество значения” (*Met.*, 1003b). Аристотел, според Диоген Лаерций, е съставял закони за всичко, включително за своята школа, и не пропуснал нищо от това, което се отнасяло до *откриването*, съденето или употребата. Продължава ли справедливостта днес да бъде цел (*telos*), или практическата философия, пропускатки нейното полагане като фундаментално предразположена добродетел, я превръща единствено в средство за употреба, нямащо отношение към някаква единна справедливост (Платон), нито към истината в теорията или точната истина (честността) в живота? Спрямо историческото развитие на *понятията* въпросът би бил следният: ако с Аристотел *phrónēsis* (“практическият разум”) започва да се противопоставя на *sophia* (“чистият разум”), защото началото на практическите действия не е умозрително, а е “в действащия като негово решение” (*Met.*, 1025b24), а пък днес, в подложения на случайности човешки свят, *практическата нагласа* (*hexis*) не е придружена от “истинно правило кое е добро или лошо за човека” (*Никомахова етика* VI,5,1140b5), то какво “начало” в човешката природа ще дойде да се противопостави на самата *phrónēsis*? Вероятно неслучайно неоаристотелист като Philippa Foot, една от основателките на съвременната *virtue ethics* (и заслужаваща повече внимание при изследването на актуалността на Аристотел), настоява за съживяване на антропологико-етическото виждане за *Natural Goodness*.

Заклучение. Дисертацията на доц. д-р Димка Гичева-Гочева е доказателство за нейните научни качества, изследователски потенциал и последователност в интересите ѝ към класическата философия. Това прави основателно очакването за нови приноси. Ето защо препоръчвам на компетентното научно жури да присъди на доц. д-р Димка Гичева-Гочева научната степен *доктор на науките* в професионалното направление, което напълно отговаря на изградения във времето изследователски профил – Философия (Етика – История на етиката).

София, 11 септември 2019 г.

Проф. д-р Лидия Денкова